

МОВНА СВІДОМІСТЬ І СТИЛІ СПІЛКУВАННЯ В ПОВСЯКДЕННІ

У сучасній лінгвістиці дедалі зростає роль знань, інформації, накопичених в інших сферах науково-теоретичної та практичної діяльності для уточнення змісту утрадиційнених понять, поглиблення методології мовознавчих досліджень. У зв'язку з цим мету розвідки пов'язуємо з потребою узагальнити сучасні погляди мовознавців та висловити новітні аспекти щодо визначення суті одного з центральних понять 'стиль спілкування'. Для цього виокремлено такі завдання: а) дати найзагальніше пояснення терміна 'мовна свідомість'; б) обґрунтувати суть понять 'теоретична мовна свідомість', 'практична мовна свідомість'; в) визначити новітній зміст поняття 'стиль' у зв'язку з соціальною диференціацією культури повсякдення.

Мовна поведінка людини в соціумі пов'язана з одночасною дією механізмів сприймання та передавання інформації. Особистість здебільшого усвідомлює лише невелику частину своєї мовної поведінки. Елементи мовної свідомості кваліфікує та інтерпретує лінгвістика, яка вивчає її як універсум, а мовну поведінку – з погляду конкретних результатів, зокрема створюваних текстів, поява яких зумовлена як власне мовними, так і позамовними чинниками. Нині поняття мовної свідомості як продукту соціального, формованого в різних ситуаціях, сферах та умовах комунікації, тлумачать ширше, ніж це було окреслено в працях В. фон Гумбольдта, тобто не лише з позицій різного світобачення носіїв національних мов, а і як парадигми соціально-рольових, жанрово-стильових реалізацій національної мовної практики в певний час її еволюції, яка відбиває різноманіття форм культури спілкування, прийнятих соціумом у певний період його життя (пор. праці С. Є. Нікітіної [10-11]). Мовна свідомість – це частина суспільної свідомості – моральної, етичної, національної, правової, екологічної, історичної, естетичної, політичної, релігійної тощо, репрезентованої в усній та писемній мовній практиці.

Типи мовомислення та сучасна комунікативно-стильова парадигма. Сучасне осмислення національної мовної комунікації ґрунтується на встановленні співвідношень між поняттями 'мова' та 'мислення' / 'свідомість', на визначенні специфіки вербалізації мисленнєвих процесів у певних соціокультурних ситуаціях, сферах спілкування. Це свідчить про відхід від концепції прямолінійного зв'язку між мовою та соціальними потребами суспільства (ще в 30-х рр. ХХ ст. чеські мовознавці висунули тезу про стиль як різновид суспільної діяльності, яку підтримали в радянському мовознавстві та обґрунтували в численних працях), що панував у лінгвостилістиці до 80-х рр. ХХ ст. (В. В. Виноградов, Б. М. Головін, О. Б. Сиротініна, І. К. Білодід, А. П. Коваль та ін.), та й нині, збережуваний у лінгводидактиці, ще остаточно не подоланий. Суть функціонального підходу, як відомо, полягає у визначенні тріади чинників "сфера, мета, спосіб спілкування, або форма". У 70-х рр. минулого століття М. М. Кожина відзначила "неповноту" цієї концепції та висловила ідею: "Все ж треба ще враховувати *форму суспільної свідомості* (мистецтво, наука, політика, право), комплекси екстралінгвальних чинників, *тип мислення* [виділення наше. – С. Б.], мету, завдання спілкування, форму" [7, 210]. В українській лінгвостилістиці цю позицію підтримує та розвиває С. Я. Ермоленко [5, 271 – 273], на цих засадах осмислює стан літературної норми в конкретний історичний період Л. П. Гнатюк [2].

Отже, системоутворювальною домінантою комунікативного процесу визнано інтенцію мови, тип мовомислення як систему універсальних, стійких схем побудови міжособистісної комунікації в різних ділянках суспільної діяльності людей, що формується історично в результаті постійного зв'язку ситуативного послуговування мовою залежно від виконуваних нею численних соціокультурних функцій. З таких позицій функціональний стиль – це певний тип мовно-розумової діяльності, спричиненої екстралінгвальними чинниками (тип взаємодії комунікантів, форма, мета спілкування), пор. думку С. Я. Ермоленко: «Стиль – це різновид творчої мовної діяльності, *тип мовомислення* [виділення наше. – С. Б.], мовної поведінки в різних колективно усвідомлених ситуаціях спілкування. У центрі розуміння динамічної моделі стилю – людина, яка і породжує, і сприймає (декодує) стильові різновиди мови» [5, 272]. Іншими словами, "стиль у мові – це *закріплений культурою* [виділення наше. – С. Б.] спосіб злиття думки (її перебігу) з мовою, її сталими формами, які найбільше відповідають певному способу розгортання думки" [13, 89]. Тип мовомислення визначає взаємодію формита змісту мовних одиниць, їх функцій.

До сьогодні в лінгвофілософії найбільшу увагу було приділено художньому та науковому (В. фон Гумбольдт, О. О. Потебня, І. Я. Франко, Г. Г. Шпет, Д. М. Овсянко-Куликовський, М. М. Бахтін, Л. С. Виготський, М. М. Кожина, О. А. Юніна та ін.), а також релігійному типам мовомислення, виявленню їхніх особливостей, співвідношенню в повсякденній мовній практиці індивідуумів. Відомо, що саме книжні стилі передбачають роботу автора з текстом, у якому він

унаслідок копіткої праці усуває всі недоліки, обираючи мовні конструкції для щонайточнішого самовираження та встановлення чіткої взаємодії між думкою та мисленнєвим процесом, для гармонійного поєднання мовних елементів цілого.

Теоретичне (книжне) мовомислення здебільшого монологічне, орієнтоване на передавання роздумів автора, який керує мовою, контролює її, добираючи засоби вираження; такий мисленнєвий процес спрямовує розгортання думки за певними логічними схемами. Це створює гармонію взаємодії мови та мислення. Відповідно книжний тип мовомислення, що репрезентує комунікацію як діяльність у сегменті теоретичної мовної свідомості, найбільш логізований, аналітичний, зорієнтований на розмірковування крок за кроком. Дослідники в цьому лінгвопсихологічному блоку розрізняють науковий, художній та середній (здатний мовця однаково оперувати науковим та художнім способами комунікації) типи мислення [14].

Натомість у повсякденно-практичному мовомисленнєвому процесі переважає тенденція до розриву, формування т. зв. “просвіту”, “розлому” між мовою та мисленням [13], до діалогізму, що лежить в основі функції спілкування, налаштування на співрозмовника. Тому в спілкуванні переважають стандартні, клішовані форми, ситуативні шаблони, комунікативно-стильові стереотипи, що робить безпосередній невимушений діалог взаємозрозумілим. Водночас співрозмовник прагне виявити власну мовну індивідуальність. Така єдність протилежностей у структурі повсякденно-практичної мовної свідомості й забезпечує специфіку усної розмовної мови, а вужче – розмовно-побутового стилю літературної мови.

На цій теоретичній основі обґрунтування зв'язку мови та мислення сформувався підхід до осмислення мови як системи особливих сфер, дискурсів, тобто гармонійного співвідношення ситуації, обставин та мови.

Взаємодія типів мовомислення в повсякденні. Теоретичний та повсякденно-практичний типи мовомислення взаємодіють, перетинаються, чергуються в культурі повсякдення, засвідчуючи зокрема кореляцію “низьке” – “високе”, “неофіційне” – “офіційне”.

“Низьке” – “високе”. Повсякденно-практична мовна свідомість викристалізовується в повсякденно-побутовій мовній практиці, а також у процесі навчання мови; вона ґрунтується на аналогічному та наслідувальному засвоєнні слів, форм та виразів, тобто в ній свідоме та несвідоме засвоєння норм комунікації переплітається, воно утворює мозаїкову структуру [4, 46].

Повсякденно-практична мовна свідомість акумулює, за висловом М. М. Бахтіна, життєву ідеологію – мимовільні, несвідомі, повторювані комунікативні ситуації [1]. У класифікації стилів за експресивними параметрами узвичаєно розрізняти високий, середній та низький типи вербалізації мовної свідомості. Історично склалася думка, що саме повсякденно-практична мовна діяльність репрезентує низький, буденний тип комунікації, її лексико-фразеологічні складники привносять у спілкування в культурі повсякдення (професійно-виробнича та службова діяльність) елемент її обниження.

Теоретична ж мовна свідомість ґрунтується на оперуванні поняттями, судженнями, доказами, що надає мові колориту книжності, “високої” експресії. У процесі рефлексії над мовою в теоретичній мовній свідомості формуються два рівні її сприйняття: по-перше, поверхневий – характерне сприйняття мови певною мовною спільнотою або окремими суспільними верствами; по-друге, глибинний – активна мовна поведінка, пов'язана з вибором правильних / неправильних мовних варіантів [15, 143]. Засвоюючи мову носії національної мови засвоюють і елементи лінгвістичної теоретичної свідомості (у зв'язку з цим ще використовують термін *лінгвістична свідомість* [15, 142-143]).

Різкого розмежування між типами свідомості немає. Перемикання каналів мовної свідомості, типів мовомислення залежить від ситуативної взаємодії компонентів мовної та інших типів суспільної свідомості. Фактично, у культурі повсякдення розгалужуються повсякденно-практична лінгвальна свідомість й теоретична лінгвальна свідомість (за термінологією І. І. Ковалика, Г. П. Мацюк [9, 50]), які врешті-решт визначають рівні розвиненості мовної свідомості, зокрема мовного знання – професійного, науково-теоретичного, міцно ґрунтованого на лінгвістичній основі, та побутового, життєвого, спертого на власний мовний досвід, часто вузький та однобічний [12, 15].

Кореляція “низьке” – “високе” охоплює й *повсякденно-практичну* й *ритуальну* мовну свідомість. На думку Ю. М. Лотмана, загалом поведінка людей, зокрема й мовна, у системі культури організована на протиставленні: 1) звична, повсякденна, побутова, яка сприймається людиною як природна, нормальна; 2) усі види урочистої, ритуальної поведінки: державної, культової, обрядової, що сприймаються носіями культури як самодостатні [8, 248 – 268].

Першоосною мовної свідомості є мовна народна, або ж повсякденно-практична, свідомість, яка у своєму онтогенезі формується як двобічна, з двома взаємоперехресними, взаємодоповнюваними тезаурусами – побутовим та фольклорним, – на основі яких народжується синкретичний комплекс повсякденно-практичної мовної поведінки носія народної культури.

Повсякденно-практична мовна свідомість у носія селянської культури регламентована традиціями особистого та колективного життя, етичними традиціями [11, 35], важливий також момент – наявність географічних меж мовної спільноти, обмеження типів мовної діяльності характерними мовними засобами [16, 41-42]. Це спричинює поділ сфери мовної діяльності на повсякденно-практичну й ритуальну, церемоніальну [16, 42]. С. Є. Нікітіна вважає, що мовець у такому традиційному соціумі, фактично, оволодіває двома стилями, або двома типами мови (розмовно-побутовий та художній стилі), – мовою з територіально-регіональними ознаками (діалектом) та мовою фольклору (прислів'я, приказки, ритуальні тексти (календарно-обрядові, весільні, поховальні тощо).

Отже, у мовній свідомості соціуму існує протиставлення повсякденно-практичного й ритуального, повсякденно-практичного й теоретичного типів мовної свідомості як “низького” й “високого”, що свого часу було покладено в основу класифікації жанрів спілкування в мовно-літературній традиції за функціональними та експресивними стилями.

“Неофіційне” – “офіційне”. Повсякденні форми свідомості й мислення протягом минулого століття починають активно вивчати у співвідношенні з такими привілейованими формами свідомості, як філософське, історичне, політичне й художньо-естетичне, а саму повсякденність осмислювати як ціннісний простір формування, становлення й прояву колективного культурного несвідомого, як ряд повторюваних практик за участі, зокрема, й лінгвальних механізмів. Одна з провідних моделей форми (мовної) свідомості – сегментована картина світу, що охоплює – *повсякденно-побутову, міфологічно-релігійну, художню та наукову*. А. С. Зеленько, зокрема, зауважує: “Повсякденно-побутова картина світу як комплексна складається в процесі формування людини [...], у процесі диференціації *синкретичної повсякденно-побутової моделі світу* [виділення наше. – С. Б.] формуються всі вже згадані інші моделі” [6]. Осмислення феномену ‘повсякденно-побутова модель світу’ пов’язане з окресленням певного життєвого середовища, сфери діяльності людини, яка проводить життя переважно в неофіційному, неформальному й інтимному оточенні – у колі сім’ї, друзів, у своєму домі. Це мікросвіт, у якому набувається та зберігається безпосередній, буденний досвід міжособистісної, зокрема й лінгвальної, взаємодії. Одним із її проявів є усно-розмовна повсякденно-побутова комунікація.

У повсякденній діяльності людина звичайно не замислюється над структурою свого соціуму чи над передумовами та можливостями соціального підпорядкування, устрою. Повсякденна реальність існує як самоочевидна й фактична, що не потребує жодної перевірки понад те, що вона просто існує. Але в структурованій системі соціуму, зокрема й лінгвального, є такі носії національної мови, для яких повсякденно-побутова культура не є буденно одноманітною, не є основою життя. Це інтелігенція (працівники ЗМІ, вчені, освітяни, медичні працівники, державні службовці тощо) як носії літературного стандарту. І все ж, у структурі розвиненої національної мови, яка має літературний варіант, мова повсякденно-побутового спілкування оцінюється як основний сегмент протиставно-зіставних моделей у структурі мовної свідомості. Залежно від того, у яких умовах, у якому середовищі формується мовна особистість, відбувається її особистісне, професійне, соціальне утвердження, такої специфікації зазнає і її мовна свідомість.

Повсякденну усно-розмовну мову як матеріальний вияв повсякденно-практичної мовної свідомості характеризують за допомогою таких параметрів, як певна свобода, економність спілкування, менша обов’язковість та експресивність, спонтанність та неофіційність. І для нелітературного, діалектного, і для літературного спілкування визначальною є повсякденно-практична мовна свідомість, що віддзеркалює етнопсихоментальну специфіку повсякденно-побутової культури певної нації.

Офіційне спілкування – міжособистісне професійне, ділове спілкування, пов’язане з актуалізацією теоретичної мовної свідомості, з вербалізацією філософсько-релігійного, наукового, політичного й адміністративно-юридичного тощо мовомислення.

Найактивніше типи мовомислення перетинаються в усній спонтанній комунікації – кодифікованій та некодифікованій мовній діяльності, коли мовці впродовж дня обмінюються різноманітною інформацією, змінюють соціальні ролі, статуси. Динаміка української літературно-мовної комунікації “руйнує” усталену структуру функціональних стилів, спричинює зміну дослідницьких акцентів у напрямку вивчення комунікативно-стильових парадигм – мови в ситуативному прояві, у діяльності “сьогодні, тут і зараз”, яка потребує актуалізації певного типу мовомислення.

Отже, нинішній досвід у вивченні усної літературної комунікації вможливорює диференціацію мовомисленневих кодів на такі, що репрезентують повсякденно-практичний (елементи низького, неофіційного) і теоретичний (книжний, ритуальний, елементи високого, офіційного) типи мовної свідомості. Саме вони “диригують” функціонально-стильовою, ситуативною стратифікацією стильових та стилістичних засобів.

Список використаних джерел

1. Бахтин М. М. Проблема речевих жанров / М. М. Бахтин // Эстетика словесного творчества. – М. : Искусство, 1979. – С. 237 – 280.
2. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції / Гнатюк Л. П. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. – 446 с.
3. Горалек К. О теории литературного языка / К. Горалек // Новое в зарубежной лингвистике : [в 25 вып.]. – М. : Прогресс, 1960 – 1989. Вып. 20 : Теория литературного языка в работах ученых ЧССР : сб. : [пер. с чешск. и словац.] / сост. и ред. Н. А. Кондрашов. – М. : Прогресс, 1987. – С. 21 – 37.
4. Ейгер Г. В. Механизмы контроля языковой правильности высказывания / Г. В. Ейгер. – Х. : Основа, 1990. – 184 с.
5. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (Стилістика та культура мови) / С. Я. Єрмоленко. – К. : Довіра, 1999. – 431 с.
6. Зеленько А. С. Обґрунтування принципів структурно-семантичного дослідження мови / А. С. Зеленько // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34, Ч. I. – С 182 – 187.
7. Кожина М. Н. Стилістика русского языка / М. Н. Кожина. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.
8. Лотман Ю. М. Поэтика бытового поведения в русской культуре 18 века / Ю. М. Лотман // Избранные статьи в трех томах. – Таллинн : Александра, 1992. – Т.1. – 1992. – С. 248–268.
9. Мацюк Г. П. Прескриптивне мовознавство в Галичині (перша половина XIX ст.) / Г. П. Мацюк. – Львів : Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 373 с.
10. Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание / Никитина С. Е. – М. : Наука, 1993. – 187 с.
11. Никитина С. Е. Языковое сознание и самосознание личности в народной культуре / С. Е. Никитина // Язык и личность : сб. науч. трудов / под ред. Д. Н. Шмелёва. – М. : Наука. 1989. – С. 34–40.
12. Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання / П. Селігей. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – 118 с.
13. Синцов Е. В. Стилеобразующая роль мышления в литературном языке / Е. В. Синцов // *Mixtura verborum`2006* : топология современности : сб. ст. / под общ. ред. С. А. Лишаева. – Самара : Самар. гуманит. акад., 2007. – С. 81–100.
14. Юнина Е. А. Исследование типов мышления посредством функционально-стилистического анализа речи / Е. А. Юнина // *Функционирование языка в различных типах текста* : межвуз. сб. науч. трудов. – Пермь : Изд-во ПГУ, 1989. – С. 59 – 69.
15. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс : мова, культура, влада / Г. М. Яворська. – К. : [б. в.], 2000. – 285 с.
16. Язык и культура : сб. обзоров / редкол. : Ф. М. Березин, В. Г. Садуров. – М. : ИНИОН АН СССР, 1987. – 208 с.

***Анотація.** Стаття присвячена питанню кваліфікації стилю як способу мовомислення. Запропоновано диференціювати ознаки функціональних стилів з урахуванням типу мовної свідомості, а саму систему стилів розглядати як комунікативно-стильову парадигму. Окреслено специфіку теоретичного та повсякденно-практичного типів мовомислення, їхній зв'язок з книжними та розмовно-побутовим стилями, усною та писемною формами спілкування.*

***Ключові слова:** мовна свідомість, стиль, повсякденно-практична мовна свідомість, теоретична мовна свідомість, культура повсякдення.*

The article deals with the style qualification issue as a way of verbal thinking. It is noted that the language consciousness is a part of the public consciousness – moral, ethical, national, legal, environmental, historical, aesthetic, political, religious, etc., that is represented in oral and written language practice.

It was proposed to differ functional styles features, based on the type of language awareness, and the system itself considered to be a communicative-style paradigm. It was emphasized that communication styles form historically as a result of constant connection of situational use of language according to its social and cultural functions. In this regard, it was determined that the functional style is a certain type of language and mental activity depends on extralinguistic factors (type of communicants interaction, form, purpose of communication).

It was outlined the specific theoretical and practical everyday language types of thinking, their relationship with the literary and colloquial everyday styles, oral and written forms of communication.

The theoretical linguistic thinking is mostly monologue. It focused on the transfer of the author thoughts that runs language, controls it, reaching out means of expression. This process of thinking makes deployment opinion on certain logical schemes. This creates harmony interaction of language and thinking. Book type of language thinking is the most logical, analytical and focused on step by step thinkig. Researchers distinguish scientific, artistic and medium (the ability of the speaker to operate equally scientific and artistic methods of communication) types of thinking in this lingvopsychological block.

There are tends to divide between language and thinking, to dialogism in everyday language-thinking process. Standard cliché forms, situational templates, communicative style stereotypes prevail in dealing with such a dominant.

Key words: *language consciousness, style, everyday and practical language consciousness, theoretical language consciousness, culture of everyday life.*

Отримано: 9.02.2015 р.

УДК 821.161.1 – 09

Болтовская Е.А., Лавшук О.А.

МОДЕЛИРОВАНИЕ КУЛЬТУРНОГО ПРОСТРАНСТВА В СОВРЕМЕННОЙ РУССКОЯЗЫЧНОЙ ПОЭЗИИ БЕЛАРУСИ

Цель статьи – выявить в современных русскоязычных поэтических текстах контексты с прецедентными именами; охарактеризовать тексты, в которых наблюдается взаимопроникновение различных культурных традиций.

Изучение роли иной национальной культуры представляется особенно интересным с точки зрения проблемы поисков духовной, национальной идентичности, формирования самосознания. Такой подход является одним из приоритетных направлений в современных гуманитарных науках, что обусловлено значительным усилением межкультурных контактов и необходимостью решения возникающих в связи с этим проблем.

Важнейшим обстоятельством, которое направляет исследование культурного пространства современной русскоязычной литературы Беларуси, является признание того, что выбор языка творчества и выбор национальной и культурной идентичности не всегда совпадают. Каждый из русскоязычных писателей Беларуси по-своему определяет свои взаимоотношения с русской и белорусской культурными традициями, но вопрос национально-культурного самоопределения важен для всех.

Художественные произведения многих (но не всех) русскоязычных поэтов Беларуси сегодня наиболее полно представлены в антологии «Современная русская поэзия Беларуси», составленной в 2003 году известным поэтом Анатолием Аврутиным. Она являет собой первую в белорусском литературоведении попытку максимально широко представить творчество современных русских поэтов Беларуси за два предшествующих десятилетия. Под обложкой книги собраны стихи 222 «наиболее ярко зарекомендовавших себя авторов», по мнению составителя антологии. А. Аврутин, отмечая важность и необходимость изучения сегодня творчества русскоязычных писателей Беларуси, подчеркивает: «Я считаю антологию главной книгой своей жизни. Когда выпускаешь собственные сборники, это факт личной биографии, а когда выходит антология, высвечивающая важные процессы в отечественной литературе, то это событие знаковое. <...> Русскоязычные поэты жили, творили, писали, и очень даже неплохо. И это убедительно доказывает выпущенная книга» [1, 3].

Для творчества многих поэтов, чьи стихотворения включены в антологию, характерна «погруженность» в культуру. Можно даже говорить о своеобразии преломления культурных моделей, транслируемых русской, белорусской и зарубежной литературами. Это дает основание для конструктивных поисков своей идентичности личностью, оказавшейся в зоне активного взаимодействия разных культур.

Поэтическая модель мира обладает универсальными свойствами, одновременно раскрывая особенности национального менталитета и культуры и обнаруживая индивидуально-авторские способы интерпретации образов окружающей действительности в текстовом пространстве. Для современных русскоязычных поэтов Беларуси характерно почтительное обращение к русской поэтической традиции как к знаковому наследию богатой русской культуры, поэтому одним из важных фрагментов их картины мира, который получает наиболее явное отражение в системе